

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

*Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 7

Видається з 2008 року

Київ – Глухів

Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК

2014

Рекомендовано до друку

Ученою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 17.04.2014 р.)
Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 5 від 10.04.2014 р.)

Редакційна колегія

О.Д. Савицький (голова), О.М. Титова (заступник голови), Л.М. Бесов, С.І. Білокінь,
Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко, І.В. Мошик, М.П. Недюха,
А.А. Непомнящий, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції

Національний заповідник «Глухів»
вул. Шевченка, 30, м. Глухів, Сумської обл., 41400, Україна;
тел./факс +380 (5444) 23557, e-mail: dikz@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 16797-5369Р від 25.05.2010 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Постанова президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8)

1988. – № 2. – С. 39–40.

7. Наумов С.А. Защита культурного и исторического наследия и регенерация городской среды [Электронный ресурс] / С.А. Наумов, Д.Э. Гришанков. – Режим доступа: <http://www.rusdb.ru/gorod/expo-cultnasledie/culture/>.

8. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. [Текст] / Упорядники В.О. Пірко, О.І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1991. – 222 с.

9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР [Текст] / гл. ред. Н.Л. Жариков. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 13–14.

10. Прибега Л.В. Историчне середовище як пам'яткоохоронна категорія [Текст] / Л.В. Прибега // Українська академія мистецтва. Дослідницькі і науково-методичні праці. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 177–185.

11. Святині Сумщини. Духовне світло Богородиці Охтирської: (до 265-річчя явлення чудотворного образу) [Текст]. – Суми: Унів. кн., 2004. – 8 с.

12. Чекмарев А.В. Двухбашенные храмы Слобожанщины: трансформация украинской типологии в XVIII – начале XIX вв. [Текст] / А.В. Чекмарев // Русская усадьба. Сборник Общества изучения русской усадьбы. – СПб.: Издательский дом «Коло», 2013. – Вып. 18 (34). – С. 277–311.

13. Шубович С.А. Культурный ресурс исторической среды современного города [Текст] / С.А. Шубович // Коммунальное хозяйство городов: Науч.-техн. сб. – К.: Техніка, 2003. – Вып. 36. – С. 274–279.

Жукова Е.В. Формирование экспозиционного пространства путем комплексного использования историко-культурной среды (на примере исторического центра г. Ахтырка Сумской обл.)

Рассмотрены возможности формирования экспозиционного пространства г. Ахтырка Сумской обл. путем комплексного использования городской историко-культурной среды. Наличие старинной застройки в совокупности со значительным количеством выдающихся памятников культовой архитектуры на сравнительно небольшой площади исторического населенного места Слобожанщины позволяет рассматривать город как музей под открытым небом.

Ключевые слова: историко-культурная среда, музейные средства презентации, экспозиционное пространство, памятник культовой архитектуры, Слободская Украина, витализация историко-культурного наследия.

Zhukova O.V. Forming of the exposition space by the comprehensive use of historical and cultural environment (for example, the historical center of Okhtyrka Sumy region)

The possibility of the forming of the exposition space Okhtyrka Sumy region through integrated use of the city historical and cultural environment. The presence of an ancient building, in conjunction with a significant amount of the outstanding monuments of religious architecture in a relatively small area of historical places Slobozhanshchina allows us to consider the city as an open air museum.

Key words: historical and cultural environment, museum presentation tools, exposition space, a monument of religious architecture, Slobodskaya Ukraine, vitalization of historical and cultural heritage.

15.03.2014 р.

УДК 94(477):72.04+693.64

В.І. Мезенцев

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ПРО РОЗМІРИ, АРХІТЕКТУРНИЙ ТИП ТА АНАЛОГІЇ ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ

В статті на основі писемних та нових археологічних джерел розглядаються дискусійні питання про розміри, конструкцію, архітектурний тип і аналогії головної резиденції гетьмана І. Мазепи на передмісті Батурина на Гончарівці. Проводиться широкий порівняльний аналіз споруди. Аргументується версія про унікальність плану, архітектури і декору та багатопверховість цього палацу і його відмінність від народного типу одно-двоповерхових кам'яниць козацької старшини.

Ключові слова: план, будівельна техніка і конструкція, кількість поверхів, архітектура, орнаментация, аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці.

Розкопки залишків палацу гетьмана Івана Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці та вивчення його будівельної техніки, архітектури і декору мають велике наукове значення. Жодна резиденція гетьманів не збереглась, їх рештки не знайдені і не досліджуються в інших столицях козацької держави. Деякі історики архітектури та автор вважають, що головна резиденція І. Мазепи на Гончарівці була порівняно великою триповерховою багато прикрашеною спорудою, незвичайною для палат козацької еліти (рис. 1–3) [1].

Однак серед археологів існує інша точка зору [2]. Ця робота на основі писемних та нових археологічних джерел розгляне дискусійні питання про розміри, конструкцію і кількість поверхів палацу Гончарівки, його план, архітектурний тип та їх аналогії.

1995 р. археологічна експедиція Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) та Інституту археології НАНУ почала розкопки залишків палацу на Гончарівці. З 2003 р. їх плідно продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція за участі автора [3]. Батуринську експедицію очолюють директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя при ЧНПУ к.і.н. Вячеслав Скороход та його заступник Юрій Ситий. Відомий історик Гетьманщини, директор Інституту історії, етнології та правознавства ЧНПУ, проф. Олександр Коваленко допомагає організації та фінансуванню експедиції й виданню її матеріалів.

Уперше гетьманський дім на Гончарівці згадується в Літописі Самійла Величка при описі подій 1700 р. [4]. Очевидно, у другій половині 90-х рр. XVII ст. І. Мазепа переніс свою головну резиденцію з цитаделі батуринської фортеці на передмістя Гончарівку. Воно займає високий берег р. Сейму за 2 км на південний схід від колишньої

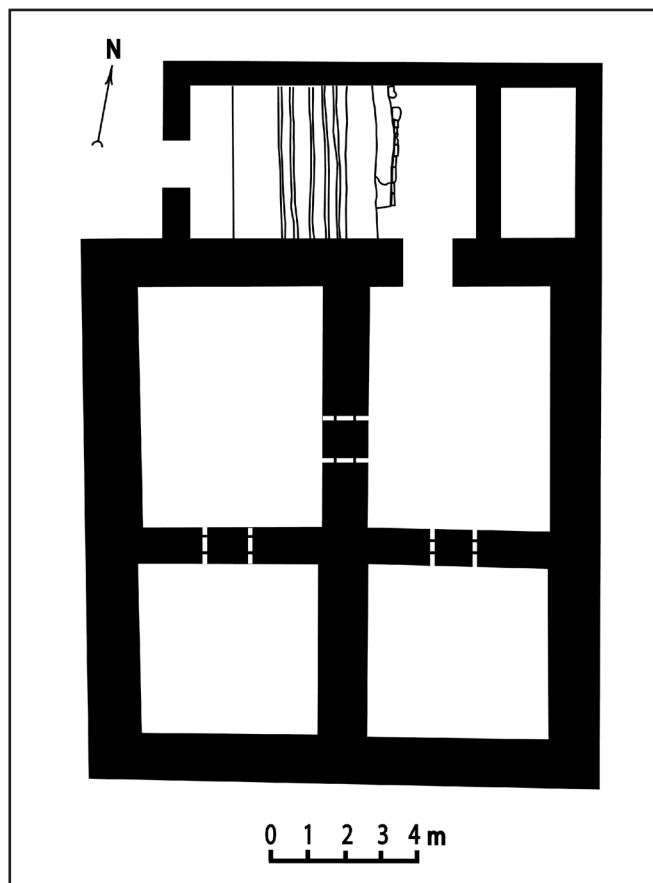

Рис. 1. План палацу І. Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці (перед 1700 р.) за археологічними дослідженнями. Реконструкція

Ю. Ситого, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

фортеці. Там гетьман спорудив велику укріплену заміську садибу з цегляним палацом.

Як показали археологічні дослідження, під час зруйнування Батурина російською армією у 1708 р. цей палац було пограбовано і спалено. Відтоді будова стояла у запустінні, розграбовувалась і поступово руйнувалась. Протягом XVIII–XX ст. місцеві мешканці розбирали її на цеглу та інші будівельні матеріали для перевикористання.

Котлован палацу знаходиться на краю високої берегової тераси і орієнтований довгою віссю південь–північ. Розкопки виявили лише невеликі залишки фундаментів «in situ» та їх рови, з яких майже повністю вибрали цеглу і забутовку, та численні будівельні й декоративні матеріали у переміщенному стані в заповненні котловану. Багато будівельних решток палацу знайдено також в котлованах сусідніх дерев'яних споруд садиби І. Мазепи. Вірогідно, їх перенесли туди під час розбирання руїн його вілли.

Фундаменти палацу були капітально і якісно муровані методом «у ящик». Лицьові стінки склались з перев'язкою шовів з чергуванням в одному ряді ложків та тичків і з'єднувались поперечними кладками через 1,7 м. Простір між стінками забутовували цегляним боєм, пролитим

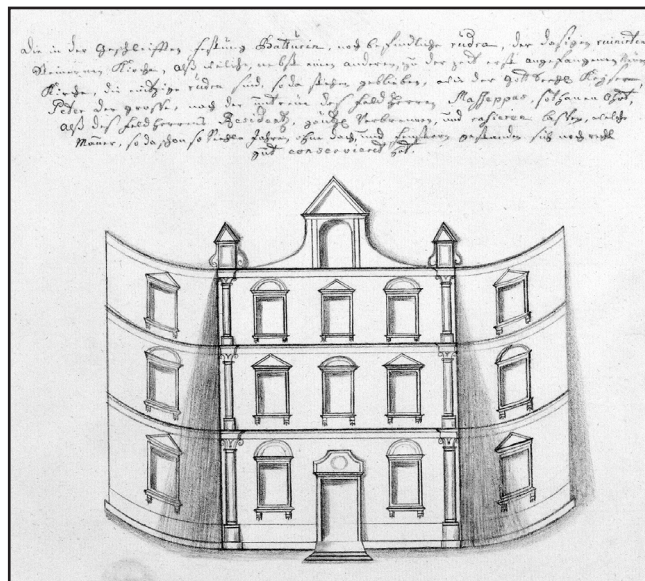

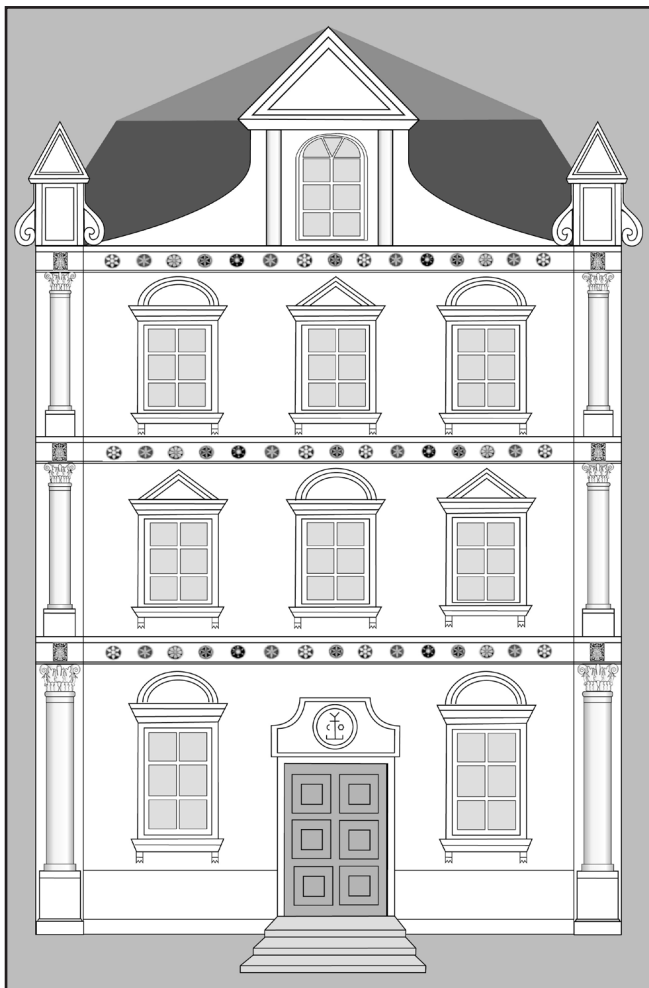
Рис. 2. Руїни Мазепиного палацу на Гончарівці. Малюнок з колекції Ф. –В. Бергхольца 1744 р. Національний музей Стокгольму

вапняним розчином. Зовнішні фундаменти мають ширину 1,2–1,3 м, а підмурки внутрішніх стін підвалу – 0,8–1,1 м (рис. 4–6) [5]. За межами котловану кладок не знайдено.

Хоча розкопки заповнення котловану ще не завершені, археологи вже надійно відтворили план та розміри підвального поверху палацу (рис. 1). Основний підквадратний об'єм споруди (15 x 14,5 м по зовнішній стороні) мав льох того ж розміру і глибиною біля 4 м. Підвал був поділений в центрі нахрестними стінами на чотири камери, близькі за площею і перекриті склепіннями.

З півночі до основного об'єму палацу відпочатку прибудували цегляне прямокутне приміщення (12 x 5 м) із входом у західній торцевій стіні (рис. 1, 7). Підмурки прибудови були тонкішими – біля 70 см ширини. В її західній частині виявили залишки сходів до льоху, центральний коридор та малу нежитлову камеру в східній частині. Сходи вирізали у материковій глині й замостили тесаними колодами, від яких лишились отвори у північній стіні прибудови, що краще збереглась. З коридору був вхід до північно-східного приміщення підвалу основного об'єму споруди [6]. Порівняно тонкі стіни прибудови, скоріше, перекрили балками, а не склепінням, як решту підвалу. У наземній частині прибудови могли бути також дерев'яні сходи на верхні поверхи палацу. Разом із прибудовою його довжина становила приблизно 20 м, ширина – 14,5 м.

Багаторічні археологічні дослідження на Гончарівці не знайшли залишків інших мурованих будинків. Без сумніву, вищеописані котлован з рештками багатой цегляної житлової споруди вірно ідентифікується з палацом І. Мазепи в цій околиці Батурина, відомим за історичними джерелами.

**Рис. 3. Південний (чільний) та східний
поздовжній фасади палацу на Гончарівці до 1708 р.
Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева,
комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2014 р.**

Експедиція також розкопала залишки багатьох менших житлових, службових і господарчих будівель та церкви цього гетьманського маєтку. Але усі вони були дерев'яними [7].

Окремі архітектори припускають, що споруда на Гончарівці, відкрита археологами, була одноповерховою нежитловою кам'яницею для зберігання цінностей, особливо скарбів І. Мазепи. Сам він мешкав і приймав гостей у дерев'яних флігелях та покосєвих хатах цього двору. Проте така гадка спростовується знахідками численних кахлів від печей у котловані будинку та виключним багатством його декору глазурованими поліхромними керамічними та різьбленими кам'яними деталями, про які мова піде нижче. Це доводить житловий і палацовий характер цегляної будівлі, розкопаної на Гончарівці.

Деякі археологи також твердять, що цей палац мав тільки один наземний поверх, посиляючись на ширину його зовнішніх фундаментів – до 1,2–1,3 м. На їх погляд, для мурованої споруди XVII ст. вони були завузькими, щоб нести більше ярусів [8].

Однак, за оцінкою таких спеціалістів з історії та реставрації української архітектури, як Володимир Ленченко, Віталій Отченашко, Володимир Косьяненко (Київ) та завідувач відділу архітектурної археології Державного Ермітажу, д-р Олег Іоанніссян (Санкт-Петербург), вказана ширина фундаментів гончарівського палацу була достатньою для навантаження трьох і більше поверхів [9]. Солідність конструкції підмурків цього будинку описана вище.

На основі малюнку Мазепиної резиденції в Батурині 1744 р., який розглянемо нижче, знавець архітектури козацької доби та дослідник палацу на Гончарівці В. Ленченко переконливо вважає, що він мав три поверхи і мансарду (рис. 2). На одному з поверхів був зал. Міжповерхові перекриття могли бути пласкими балочними [10].

Припустимо, що внутрішні стіни верхніх поверхів та мансарди також були дерев'яними. Знайдені в ході розкопок палацу численні обпалені керамічні плити підлоги, пічні кахлі та сплавлене віконне скло свідчать про наявність там значних дерев'яних конструкцій, які сгоріли у 1708 р. Перекриття та внутрішні стіни з дерева набагато легше склепінь. Останні були необхідні лише для вогкого підвалу.

Один із провідних реставраторів гетьманських палаців та цитаделі Батурина XVII–XVIII ст., головний архітектор проектів Інституту УкрНДІпроектреставрація у Києві Володимир Косьяненко, поділяє думку про багатоярусність резиденції І. Мазепи на Гончарівці. Він гадає, що підквадратні камери її підвалу перекрили півциркульними чи хрещатими склепіннями. На них могли встановити внутрішні стіни наземних поверхів основного підквадратного об'єму палацу в будь-якому ладі. Вони не обов'язково спирались на внутрішні стіни підвалу й повторювали їх планування [11].

Додамо, що внутрішні стіни поверхів та мансарди надзалом не мали опор на навхресні муровані стіни підвалу і могли мати інше планування. Відповідно, перекриття цих верхніх поверхів палацу не були склепінчастими, а тільки легшими дерев'яними, як, правдоподібно, і їх внутрішні стіни.

Котлован палацу Гончарівки вирито у шарі надзвичайно щільної материкової глини, глибина якого на цій ділянці сягає 8–9 м. У 2004 р., на запрошення Батуринської експедиції, спеціалісти з Інституту геологічних наук НАНУ провели буріння свердловин на дні котловану і встановили, що глибина шару глини під фундаментами споруди становить 4,2 м [12]. Таке підґрунтя придатне для зведення тут мурованого багатоярусного будинку.

Відзначимо, що зовнішні фундаменти та стіни підвального поверху спорудили впритул до вертикальних бортів котловану, і так вони спирались на тверду глину. Імовірно, це підтримувало стіни підвалу, які «розпирало» в зовнішні боки під вагою важких склепінь. Так, склепінчастий підвал підквадратного основного об'єму, заглиблений впритул у глибокий шар твердої материкової глини, служив міцною і компактною базовою конструкцією для наземної частини палацу, спроможною витримати навантаження кількох поверхів.

У 2005 р. в Інституті геологічних наук НАНУ провели лабораторні випробування 10 зразків цегли з фундаментів гончарівського палацу. Вони показали, що межа її міцності на стиск досягає 240 кгс/см². Цегла Мазепиної оселі і дотепер в 1,3–1,5 рази твердіша за пересічну сучасну цеглу і водостійка. За міцністю вона відповідає сучасному стандарту цегли марки 250 [13].

Одночасно в цьому інституті провели лабораторні аналізи семи фракцій сірого будівельного розчину з мурування фундаментів палацу. Вони виявили, що розчин складається з вапна з домішками піску, глини та органічних речовин і характеризується високою зкріплюючою здатністю й водостійкістю. Щільність розчину становить в середньому 1747 кг/м³ [14]. Це показує високу якість і міцність будівельних матеріалів та потужність підмурків головної резиденції І. Мазепи.

Деякі дослідники твердять, що за архітектурним типом, планом і параметрами палац на Гончарівці був подібним до цегляного одноповерхового будинку полковника Якова Лизогуба у Чернігові (рис. 10, 11) [15]. Останній побудували також у 1690-х рр. 1698 р. Лизогубову кам'яницю привласнив І. Мазепа. У XVIII ст. там розміщувалась канцелярія Чернігівського полку, і цю пам'ятку іноді називають полковою канцелярією.

Однак вважаємо, що будинок Я. Лизогуба в Чернігові належить до іншого типу, ніж гончарівський палац, і має відмінні розпланувально-просторову структуру, конструктивне і архітектурне

Рис. 4. Залишки фундаментів на північно-західному куті основного підквадратного об'єму палацу Гончарівки. Зондаж 2003 р. Фото В. Мезенцева

рішення та декор. Довжина чернігівської резиденції Я. Лизогуба (21 м) та її ширина (16 м) були трохи більші, ніж габарити Мазепиної оселі. Полкова канцелярія Чернігова є прямокутною з шістьма кімнатами на наземному поверсі та льохом такого ж розміру й планування. Обидва яруси перекриті циліндричними склепіннями. Двокамерні сіни розділяють інтер'єр на дві бічні частини з двома світлицями у кожній (рис. 11) [16].

Така об'ємно-просторова композиція з сінями чи коридором/вестибюлем, що розділяють прямокутний будинок на два компартимента, була типовою для жител козацької старшини. Вони були розвинутим типом традиційної народної української «хати на дві половини». Наприклад, цю схему планування інтер'єру також мають цегляні резиденції Я. Лизогуба у Седневі, палата гетьмана Павла Полуботка за р. Стрижем в Чернігові й т. з. будинки І. Мазепи на Подолі у Києві (теперішній Музей гетьманства) та в с. Іванівському Курської обл. в Росії кінця XVII–XVIII ст. [17]. Такий поділ інтер'єру сінями чи коридором відсутній у підвальному поверсі палацу Гончарівки.

Стіни дому Я. Лизогуба в Чернігові товстіші (1,5–1,6 м), ніж фундаменти цього палацу [18]. В полковій канцелярії вони розраховані на велике навантаження склепінь наземного та підвального

Рис. 5. Рештки фундаменту північної стіни основного об'єму палацу з муруванням «у ящик». Розкопки 2009 р.
Фото розкопок палацу Р. Луценка

поверхів. Первісно сходи до льоху та горища там розташовувались у товщі внутрішньої поздовжньої стіни (рис. 11). У тонкіших внутрішніх стінах гончарівського палацу (0,8–1,10 м) сходи і проходи виключені. У другій половині XVIII ст. до північної стіни Лизогубової кам'яниці прибудували тамбур зі сходами до підвалу та ганок з входом до наземного поверху. Нагадаємо, що прибудову зі сходами до підвалу палацу Гончарівки спорудили одночасно з його основним об'ємом.

Хоч резиденція Я. Лизогуба в Чернігові дійшла до нас одноповерховою, Михайло Цапенко та Віктор Вечерський припускали, що, за первинним задумом, вона мала два наземні поверхи [19]. Стільки ж ярусів мали цегляні дім Артемихи і т. з. будинок Петра I (Биковського) на Подолі в Києві та дві палати П. Полуботка за Стрижемем і у замку в Чернігові кінця XVII – першої половини XVIII ст. (рис. 12) [20]. Але більшість відомих мурованих житлових, адміністративних, монастирських і

Рис. 6. Фундаментний рів внутрішньої стіни (північ-південь) підвалу палацу із залишками поперечних кладок від мурування «в ящик». Розкопки 2009 р.

господарчих споруд козацької держави мали лише один наземний поверх з підвалом. Як правило, обидва яруси там перекривали масивні склепіння, котрі підтримували товсті стіни.

Ігор Грабар, Григорій Логин, Віктор Вечерський, Анаталій Адруг та інші дослідники вбачали синтез українських та московських рис в архітектурному образі та соковитій пластиці фасадів будинку Я. Лизогуба у Чернігові (рис. 10) [21]. Але вони не виявляють там західних прийомів, які вирізняють стиль архітектури й орнаментатії резиденції І. Мазепи на Гончарівці [22]. В оформленні усіх Лизогубових споруд також відсутні класичні ордерні елементи, дорогі різьблені кам'яні деталі та керамічні полив'яні розетки і вставки, що прикрашали екстер'єр гончарівського палацу. Тому більш обґрунтованим і переконливим уявляється висновок В. Ленченка про відмінність останнього від скромних, здебільше одноповерхових, цегляних склепінчастих жител козацької старшини [23].

Рис. 7. Рештки прибудови до основного об'єму палацу зі сходами до підвалу та залишками північної зовнішньої стіни прибудови. Розкопки 2009 р.

План палацу Гончарівки з підквадратним основним об'ємом та перехрестям внутрішніх стін у центрі був незвичайним для споруд ранньомодерної центральної України (рис. 1). Аналогії йому знаходимо серед житлових будівель Польщі та Московії [24].

На коронних землях Речі Посполитої XVI–XVII ст. були поширені порівняно невеликі муровані квадратні вежоподібні панські палаці або замки о двох-чотирьох поверхах («wieża-pałac», «zamek albo wieża», «dwór mgowany wieżowy»). Деякі з них перебудували з середньовічних оборонних веж. Там відомі подібні до гончарівського палацу плани, близькі до квадрату, з перетином внутрішніх стін у центрі, поділ на три-чотири камери, склепінчасті підземелля й плоскі дерев'яні перекриття верхніх поверхів [25].

На переломі XVII–XVIII ст. в Росії, як і Гетьманщині, житлові будинки переважно були прямокутними. Але зустрічаються муровані посадські житла з аналогічними розміром, квадратним планом та поділом на чотири кімнати, наприклад, у Нижньому Новгороді та Калузі петрівського періоду [26].

За версією про одноповерховість гетьманського палацу на Гончарівці, він майже дорівнював розмірам

найбільших відомих кам'яниць старшинської верхівки, наприклад, будинку полковника Василя Дуніна-Борковського 1680–1690-х рр. (11,9 x 23,8 м) на околиці Чернігова Бобровиці [27]. Як вказувалось, дім Я. Лизогуба в Чернігові був навіть трохи більшим, особливо за первинним двоярусним дизайном. Якщо вважати гончарівський палац одноповерховим, то він би значно поступався параметрами цегляній двоярусній палаті П. Полуботка за Стрижем у Чернігові (22,5 x 22,5 м), спорудженій його батьком наприкінці XVII ст., та дерев'яній одноповерховій гетьманській резиденції у цитаделі Батурина (21 x 25 м), яку заснував гетьман Дем'ян Многогрішний (1669–1672 рр.) і перебудував І. Мазепа у 1690-х рр. [28]. Але важко повірити, щоб амбітний і багатий І. Мазепа, котрий фінансував до пів сотні архітектурних проектів, спорудив свою головну резиденцію в столиці не більшою, а іноді меншою, ніж оселі полковників.

Треба врахувати, що прибудова палацу Гончарівки, яка мала тонкіші стіни і вміщувала сходи до підвалу, коридор та камеру (2 x 4 м), була нежитловою і холодною. Ю. Ситий підрахував розміри чотирьох камер у підвалі основного об'єму: 4,6 x 5,5 м, 4,6 x 4,6 м, 5 x 5,5 м та 5 x 4,6 м

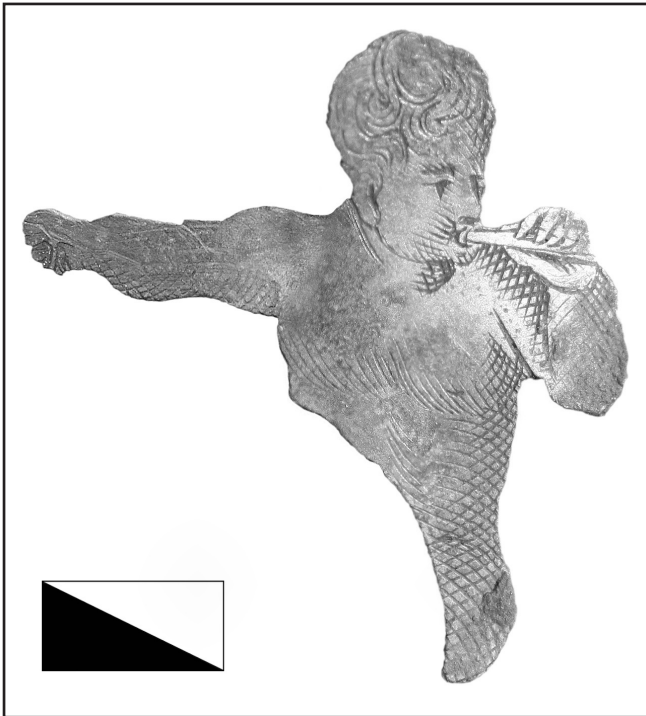

Рис. 8. Уламок бронзової оправи книги з вирізаною і гравірованою фігуркою чоловіка, що сурмить, Нового часу. Розкопки Мазепиної садиби на Гончарівці 2012 р. Фото знахідок В. Мезенцева

(рис. 1) [29]. За цими промірами, загальна житлова площа палацу виходить лише 96,96 м² (якщо прийняти погляд про його одноповерховість). Хоч Ю. Ситий відзначив, що на наземному поверсі кімнати були дещо більшими завдяки тому, що їх стіни були тонкішими за стіни підвалу [30].

Обмеження житлової площі палацу Гончарівки одним наземним поверхом з такими невеликими чотирма кімнатами протирічить повідомленням писемних джерел про розміщення там приватних гетьманських покоїв разом з державними установами.

У листах до Мотрі Кочубей І. Мазепа згадує, що в період їх романтичних відносин у 1704 р. вона втекла з дому до його «покою мурованого», але гетьман повернув дівчину до батьків. («Припомни тилко слова свої, под клятвою мне даніє на тот час, коли виходила єсь з покою мурованого од мене...»). «Спомни на остаток любезную нашу беседу, коли єсь бувала у мене на покою...» [31]). Безперечно, Мотря перебувала у цегляному палаці І. Мазепи на Гончарівці. Археологічні дослідження залишків старої гетьманської резиденції у цитаделі Батурина дали підставу Ю. Ситому та Володимиру Коваленку вважати її дерев'яною [32].

У гончарівському палаці мали облаштувати особисті покої з кахляними печами і для дружини І. Мазепи Ганни. Вона померла 1702 р., тоді як споруду завершили перед 1700 р. У 2010–2013 рр. знайшли фрагментовані кахлі з груб палацу, прикрашені рельєфним гербом з хрестом, що має чотири перехрестя. На думку автора, це могла

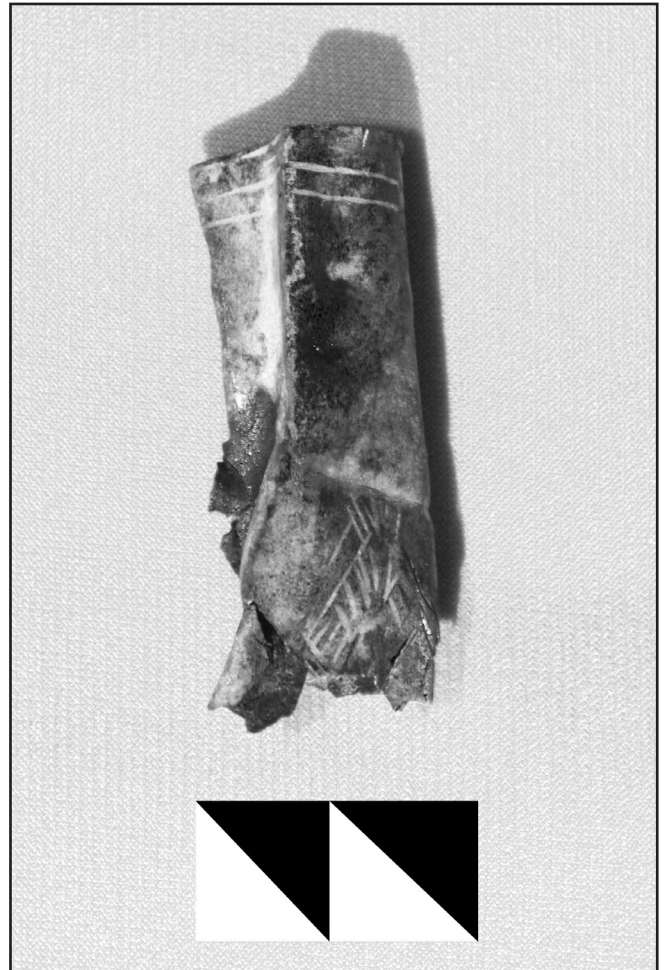

Рис. 9. Здогадний фрагмент спинки бронзової оправи ранньомодерної книги з гравірованим орнаментом. Розкопки маєтку І. Мазепи на Гончарівці 2013 р.

бути родова геральдична емблема гетьманши, яку вона успадкувала від її батька, білоцерківського полковника Семена Половця [33].

За історичними джерелами, в палаці Гончарівки був парадний зал для офіційних прийомів, урочистостей, нарад і бенкетів. Посол французького короля Людовика XIV Жан де Балюз, котрий відвідав «замок...резиденцію принца Мазепи», «господаря України», 1704 р., писав у листі до родича, що «у залі його замку» висять портрети європейських і турецьких правителів. У своїй резиденції, очевидно, в залі, гетьман влаштовував розкішні прийняття «на польський зразок» для козацької старшини та іноземних дипломатів [34].

Літопис С. Величка повідомляє, що 1700 р. керманич України проводив «в столовім гетьманським домі на Гончарівці» наради з полковниками та урядовцями і святкування Великодня з традиційним з'їздом старшинської верхівки [35]. За документами 1707–1708 рр., він приймав там посланців польського короля Станіслава Лещинського й княгині Ганни Дольської, міністрів і бояр царя Петра I та сербського єпископа. 1707 р. в палаці Гончарівки готувались до прийому царя, який не відбувся. Для розваг

Рис. 10. Західний та південний фасади будинку полковника Я. Лизогуба (полкова канцелярія) у Чернівці 1690-х рр. Фото С. Дмитрієнка

І. Мазепи та його гостей на бенкетах грала західна музична капела, яку прислали з Польщі [36].

Ж. Балюз писав, що у замку І. Мазепи він оглянув його «збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки» [37]. Пилип Орлик, котрий служив генеральним писарем в уряді І. Мазепи, згадував книжкові скарби його бібліотеки у Батурині: «... Дорогоцінні оправи із гетьманським гербом, найкращі київські видання, німецькі й латинські інкунабули, багато ілюстровані стародавні рукописи...» [38]. За його оцінкою, цій книгозбірні не було рівних у тогочасній Україні [39].

В процесі розкопок залишків гетьманської садиби на Гончарівці 2012 р. знайшли три бронзові пластини, котрі автор визначив як уламки оправи книги. Таку інтерпретацію цих знахідок підтримує ряд дослідників Батурина – Ю. Ситий, Юрій Коваленко (Національний заповідник «Глухів»), к.і.н. Лариса Виноградська та Людмила Мироненко (Інститут археології НАНУ) [40].

Одна з трьох пластинок розміром 3,5 x 3,3 см вирізана у формі оголеного чоловіка, що грає на сурмі. На її лицьовій стороні це зображення майстерно і детально вигравіровано у реалістичній класичній манері, ймовірно, італійським гравером

Нового часу (рис. 8). Можна гадати, що це є образ янгола з сурмою ренесансної традиції у сцені Страшного Суду, а платівку відламали від оправи якоїсь італійської католицької релігійної книги з бібліотеки Мазепиного палацу на Гончарівці.

У 2013 р. там знайшли бронзову пластинку з гравірованим лінійним і геометричним орнаментом. Це міг бути фрагмент спинки оправи книги (рис. 9) [41].

Ж. Балюз також повідомляє, що в резиденції І. Мазепи знаходились два німецьких лікарів і кілька італійських майстрів [42]. Йому служили 20 канцеляристів і писарів, слуги, кухарі, покоєві, ад'ютанти та інші гетьманські дворяни, які виконували повсякденні доручення І. Мазепи. Охороняли садибу на Гончарівці 300 сердюків (гетьманська гвардія і поліція) [43]. Очевидно, вони мешкали не в гетьманському палаці, а в дерев'яних флігелях і хатах на Мазепиному подвір'ї та поза ним. Однак численні канцеляристи, писарі та інші службовці могли працювати в державних канцелярії, архіві та бібліотеці у цьому палаці.

1691 р. вийшов царський указ, що зобов'язував І. Мазепу зберігати генеральну військову канцелярію з державним архівом у резиденції гетьмана під його наглядом «для совершеной

крепости и осторожности той канцелярии и бережения их царских величеств грамот и указов, и всяких письменных дел, и печати войсковой...» [44].

Очевидно, скоро після завершення палацу на Гончарівці наприкінці 1690-х рр. І. Мазепа переніс туди канцелярію з архівом та військову і свою приватну скарбницю зі старої гетьманської резиденції у цитаделі батуринської фортеці. Так, за Літописом С. Величка, у 1700 р. на гончарівській оселі знаходився «скарбець», де, зокрема, зберігались клейноди вищих посадовців Гетьманату. За наказом І. Мазепа, звідти дістали і вручили новообраному генеральному судді Василю Кочубею патерицю з чорного дерева, оправлену в срібло – символ верховної судової влади [45].

Документи Бендерської комісії з козацької старшини повідомляють, що «...ще декілька літ до повстання (1708 р. – В. М.) Мазепа переніс золото, срібло й інші особливі речі для безпечнішого збереження з Батурина до Гончарівки...» [46]. Гетьман розмістив військову та свою власну скарбницю у його «кам'яному будинку в Гончарівці» [47]. «...Перенесення речей військового скарбу до дому гетьмана (на Гончарівці – В. М.)...зроблено це задля більшої безпечності...» [48]. Гончарівський палац був єдиною мурованою спорудою нової гетьманської садиби і уявляється найбільш придатним приміщенням для збереження там цінностей від пожеж та крадіжок у Батурині з околицями. Там вони були під безпосереднім контролем І. Мазепа і охоронялись палацовою вартою з відданих йому сердюків.

За документами Бендерської комісії, у жовтні 1708 р. І. Мазепа вивіз з собою до шведської армії багато цінностей з військового і власного скарбів, які до того часу зберігались у його резиденції на Гончарівці. Серед них очевидці подій називають 10 булав та інші гетьманські клейноди, прапори, коштовні прикраси, дорогоцінне каміння і 120000 дукатів. І. Мазепа також забрав до шведів деякі важливі й секретні документи, грамоти і листи з державного архіву, зокрема втрачені після Полтавської битви закони та привілеї козацького війська. Їх завжди переховували разом із військовим скарбом у гончарівському палаці [49]. Провідний мазепознавець, проф. Тетяна Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербурзький державний університет) припускає, що І. Мазепа не відділяв особистого архіву від службового [50].

Через поспіх він не зміг вивезти з собою усі свої незлічені скарби та архів. Після захоплення Батурина російським військом під командуванням кн. Олександра Меншикова генерал привіз звідти цареві три булави, бунчук, прапори і печатку [51]. Напевно, це були рештки військового скарбу,

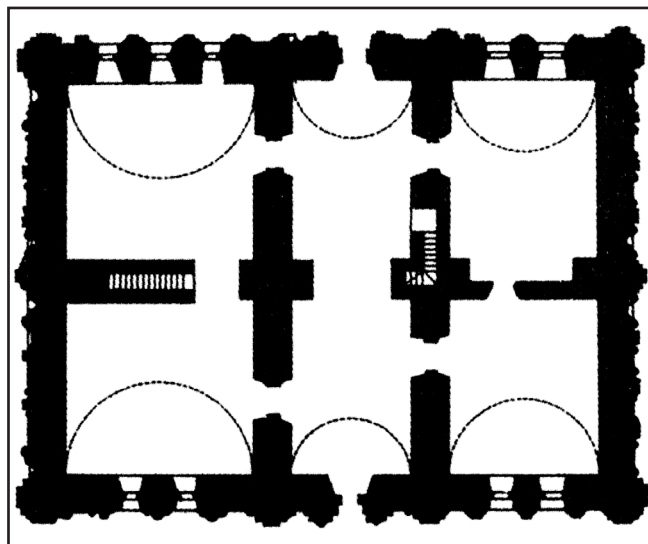

Рис. 11. План першого поверху будинку Я. Лизогуба в Чернівці за В. Вечерським

які гетьман не встиг вивезти з гончарівської резиденції. Там О. Меншиков захопив і вивіз до Росії понад тисячу службових і приватних листів та документів І. Мазепа. Нещодавно Т. Таїрова-Яковлева віднайшла їх в архівах Петербургу і опублікувала [52]. Дослідниця переконана, що батуринська бібліотека гетьмана також була частково вивезена О. Меншиковим до Петербургу, але її пошуки ще тривають [53].

У холодному вогкому нежитловому підвалі палацу Гончарівки могли зберігати хіба що (тільки лиш?) скарбниці чи їх частину. Зал для прийомів, генеральна канцелярія, архів, бібліотека, колекція зброї, кабінет і опочивальня І. Мазепа та покої гетьманової мали розміщатись у наземній частині будинку. Тож, вона явно не обмежувалась одним поверхом на чотири кімнати з житловою площею близько 100 м².

На основі зображення триповерхового палацу І. Мазепа в Батурині на малюнку 1744 р. В. Ленченко підрахував, що його висота з мансардою і покрівлею перевищувала 25 м (рис. 2, 3) [54].

Гетьманська резиденція на Гончарівці прославляється в українській поезії високого бароко як надзвичайна і велична споруда, котра вражала сучасників. На початку XVIII ст. поет Іван Орновський у віршованому панегірику І. Мазепі назвав її з пафосом «палацом слави, вічною пам'яткою твоєї справи, гетьмане» [55]. Мабуть, рідкісна на той час у Гетьманщині багатоярусність і монументальність резиденції художньо гіперболізується поетом у рядках: «...гетьманський палац височіє до небес» [56]. Дуже сумнівно, щоб так пишномовно возвеличили одноповерхову кам'яницю, яка не виділялась розмірами серед невибагливих жителів козацької старшини.

Так, аналіз писемних повідомлень про палац на Гончарівці підкріплює версію про його

Рис. 12. Старшинська житлова кам'яниця о двох поверхах – т. з. дім Артемихи на Подолі у Києві кінця XVII ст. Літографія 1847 р.

багатоповерхову побудову. Він також говорить на користь достовірності малюнку руїн Мазепиної резиденції в Батурині 1744 р.

Того року німецький колекціонер архітектурних малюнків Фридрих-Вільгельм фон Берггольц (Берхгольц) відвідав Батурин і зробив олівцем аматорський схематизований малюнок Мазепино палацу, руїни якого тоді ще стояли (рис. 2). Малюнок зберігається у Національному музеї Стокгольму. Автор статті ознайомився там з його оригіналом у 2004 р. У музейному каталозі колекції креслеників Ф.-В. Берггольца цей малюнок названо «Будинок, Батурин, фасад» («Building, Batturin, façade») [57].

У написі олівцем на малюнок старонімецькою мовою з латинізмами Ф.-В. Берггольц згадав про руїни двох мурованих церков у розореній фортеці Батурина (очевидно, Троїцького і Микільського соборів 1690-х рр., споруджених І. Мазепою). Далі він явно пише про намальовані руїни Мазепиної резиденції на батуринському передмісті Гончарівці: «...Богом натхненний імператор Петро Великий, після зради воєначальника Мазепи, наказав резиденцію воєначальника спалити і знищити. Муровані стіни, що там стільки років простояли без даху і вікон, ще цілком добре збереглись» [58]. («...wie der gottsehl Keyser Peter der grosse, nach der untreu des feldherrens Masseppas, sothenen Ohr, alss des feldherrens Residentz, gänzt. verbrennen, und rasieren lassen, welche Mauer, so da schon so

viehle Jahre, ohne dach, und fenstern gestanden sich noch recht gut conservieret hat» [59]).

На креслену 1744 р. певно зображено мурований будинок. Це підтверджує напис там, зроблений Ф.-В. Берггольцем, де його руїни названо «Мауер». Автор ототожнює намальований ним палац з розкопаними рештками багатої житлової цегляної споруди на Гончарівці тому, що вона є єдиною відомою мурованою резиденцією І. Мазепи в Батурині та околицях.

Малюнок Ф.-В. Берггольца надруковано у виданнях України і Північної Америки [60]. Історики архітектури Євгенія Горбенко і В. Ленченко, архітектори-реставратори В. Косьяненко й Жанна Райгородська (Київ), археологи В. Коваленко (Чернігів) та автор статті, а також науковці Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині вважають його достовірним зображенням руїн палацу на Гончарівці та цінним джерелом для вивчення і реконструкції архітектури й декору цієї пам'ятки [61]. На основі кресленика 1744 р. автор та інші дослідники Батурина підготували і оприлюднили гіпотетичні графічні та комп'ютерні реконструкції зовнішнього вигляду та орнаментальних деталей головної резиденції І. Мазепи (рис. 3) [62].

Цей малюнок докладно описано і проаналізовано у роботах В. Ленченка і автора статті [63]. Тут тільки вкажемо, що там зображено палац вертикальної

композиції о трьох поверхах з мансардою. Разом із підвальним і мансардним поверхами споруда мала п'ять ярусів. За малюнком та археологічними даними, вона була побудована і прикрашена в цілому за стилем центральноєвропейського бароко (рис. 2, 3). Вірогідно, на замовлення І. Мазепи його головна резиденція в Батурині взорувала на барокові палаци, мансіони чи вілли магнатів Речі Посполитої. Однак, за археологічними матеріалами, її зовнішній західний декор доповнили пишною архітектурною майолікою київського бароко. Автор детально розглянув походження архітектури, орнаментатії та майстрів палацу Гончарівки в раніших працях [64].

Тут лише відзначимо, що ошатний убор екстер'єру цієї резиденції глазурованими і теракотовими розетками і плитами-вставками з рельєфним гербом і монограмою І. Мазепи не має аналогій в кам'яницях козацької старшини. Крім палацу Гончарівки, такі розетки невідомі в оформленні фасадів житлових будинків України (не враховуючи пізні імітації козацького бароко). Їх знаходимо тільки в церковних і монастирських спорудах переважно у Києві XVII–XVIII ст. [65].

Під час розкопок залишків гончарівського палацу в 2006–2013 рр. знайшли кілька цілих і фрагментованих цеглин у формі половини кола (30 x 14 x 8 см) та сегментовидних цеглин у формі чверті кола (16 x 13 x 7 см) для мурування фустів півколон чи тричетвертних колон, а також багато уламків керамічних профільованих баз товщиною 7,5 см, що вінчали п'єдестали колон. У 2009 р. та 2012 р. в котловані палацу знайшли два уламки кам'яних різьблених коринфських капітелей з рельєфами волют діаметрами біля 5 см та 9 см [66].

Гадаємо, що це є елементи коринфських колон чи півколон, які зображені на малюнку Мазепиної резиденції. Там вони оздоблюють наріжжя її чільного фасаду (рис. 2, 3). Аналізи фрагменту капітелі, проведені в Інституті геологічних наук НАНУ 2013 р., показали, що вона вирізьблена з м'якого вапняку (карбонату) [67]. Скоріше за все, його видобули у Новгород-Сіверському районі Чернігівської обл. і ці деталі виготовили місцеві різьбярі. Різьблені кам'яні декоративні деталі дуже рідко вживались у будівництві Гетьманщини, що свідчить про багатство і своєрідність убору головної резиденції І. Мазепи. В палатах козацької старшини такі прикраси невідомі.

Таким чином, проведений на підставі археологічних і писемних джерел розгляд дискусійних питань про розміри, конструкцію, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на передмісті Батурина Гончарівці (перед 1700 р.) дозволяє підтримати версію про його багатоповерховість і реконструювати цю споруду на основі малюнку Ф.-В. Берггольца 1744 р. (рис. 2, 3).

За підквадратним планом основного об'єму, вертикальним триярусним дизайном, центрально-європейською бароковою архітектурою, вишуканим керамічним декором екстер'єру київського гатунку та різьбленими кам'яними класичними ордерними елементами Мазепина головна резиденція на Гончарівці не мала рівних серед світських будівель Гетьманщини рубіжу XVII–XVIII ст. Вона відносилась до іншого архітектурного типу, ніж одно-двоповерхові склепінчасті старшинські кам'яниці народної традиції (включно з будинком полковника Я. Лизогуба в Чернігові) (рис. 10–12). Палац Гончарівки уявляється визначним і унікальним зразком палацового мистецтва козацької держави, де поєднані домінуючі риси архітектури і орнаментатії центральноєвропейського бароко з характерними керамічними прикрасами київського бароко.

Розвиток цього нового синкретичного типу палацової архітектури перервав погром Батурина царським військом у 1708 р. Тому вплив його на українське зодчество не простежується.

Посилання

1. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – № 3. – К., 2003. – С. 31–33; його ж. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 244–246; Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 185–186; його ж. Містобудівний устрій Батурина у контексті українського містобудування доби Гетьманщини // Батуринська старовина. Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернігів, 2011. – С. 51; Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 217–230; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 151–161; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – К. – Глухів, 2013. – С. 220–231; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: The Battle and the Myth / Ed. S. Plokhyy. – Cambridge, Mass. – 2012. – P. 433–448; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепино двору. – Торонто, 2013. – С. 12–14.
2. Див. посилання 8, 15.
3. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсорують Програма Дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (KIUC), Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Провідний історик Гетьманщини, директор Програми Ковальських, проф. Зенон Когут (KIUC), є керівником Батуринського проекту від канадської сторони. Роман та бл. п. Володимира Василюшини є щедрими меценатами археологічних досліджень Батурина. Розкопки цього міста та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Ліга Українців Канади, Ліга Українок Канади, Союз Українок Канади (Відділ ім. св. кн. Ольги), фундації «Прометей» і Кредитової Спільноти «Будучність», Українська Кредитова Спільнота, український ресторан «Золотий Лев» в Торонто, Фонд Кафедр Українознавства при

Гарвардському університеті та Український Історико-Просвітний Центр у штаті Нью-Джерсі в США.

4. Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 602–603.

5. Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века // Проблемы сохранения культурного наследия. – Брянск, 2012. – С. 20.

6. Там само. – С. 120–121.

7. Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – Торонто, 2012. – С. 17–18.

8. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 265; Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века. – С. 121.

9. Щиро дякую цим фахівцям за важливі консультації про план, будівельну техніку, конструкцію і матеріали та архітектуру палацу Гончарівки. На запрошення Батуринської археологічної експедиції архітектор В. Отченашко відвідав розкопки споруди у 2005 р. і оглянув її відкриті залишки.

10. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 31–32; його ж. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 255–245.

11. Висловлюю подяку архітектору В. Косьяненко за детальні консультації про будівельну техніку і конструкцію палацу на Гончарівці у 2013 р.

12. Буріння свердловин на Гончарівці та лабораторні аналізи їх результатів провели завідувач відділу інженерної геології Інституту геологічних наук НАНУ д.т.н., проф. Михайло Демчишин та науковий співробітник цього інституту Станіслав Бушак у 2004 р.

13. Лабораторні випробування фізико-механічних властивостей цегли і будівельного розчину з фундаментів палацу на Гончарівці в Батурині виконали проф. М. Демчишин та лаборант О.І. Петренко в Інституті геологічних наук НАНУ 2005 р. Див. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2005 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). – 2005. – Т. 2. – С. 335–338 (Додатки).

14. Див. попереднє посилання.

15. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 266; Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). – Чернігів, 2011. – С. 53–55; Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века. – С. 121.

16. Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 85–88; Логвин Г. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 90–91; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 271; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 8–39.

17. Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины. – С. 83–84, 88; Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. – С. 53–55. – Рис. 1,V; 2,III; 3, II, IV; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 184–185.

18. Адрюг А. Архитектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, 2008. – С. 55.

19. Там само. – С. 37. Див. також посилання 16.

20. Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины. – С. 84–89.

21. Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Вид. 2. – М., 1980. – С. 71–73; Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія і культура. – № 1. – 1995. – С. 88; Адрюг А. Архітектура Чернігова. – С. 35–44, 57. Див. також посилання 16.

22. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. – С. 220–230; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 222–226. Див. інші праці автора у посилання 1.

23. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 32–33.

24. Щиро дякую директору Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування у Києві кандидату архітектури Сергію Юрченку за цінні консультації про зодчество Батурина і Гетьманщини.

25. Jakimowicz T. Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża–kamienica–kasztel). – Warszawa–Poznań, 1979. – С. 79–91, 111–115, 118–132. – Rys. 23–29, 45–48, 53, 56, 58, 62–64, 67–70, 84, 97, 100, 102, 103, 105.

26. Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры. – Ленинград, 1984. – С. 269–270. – Рис. 5.59 а, б.

27. Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. – С. 54.

28. Там само. – С. 55; Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 257–260.

29. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 263.

30. Там само.

31. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2007. – С. 252 (листи № 9, 11).

32. Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. – С. 55.

33. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 227. – Рис. 13; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – С. 12, 16.

34. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 104–105.

35. Величко С. Літопис. – С. 602–603.

36. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 357, 373–375, 380–384, 390, 391.

37. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. – С. 105.

38. Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 344.

39. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Вид. 2. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. – С. 67.

40. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – С. 18–20; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations in Baturyn in 2012 // Canadio-Byzantina: A Newsletter published by the Canadian Committee of Byzantinists. – №. 24 – January, 2013. – Р. 10. – Fig. 6; Мироненко Л.В. Будівля початку XVIII ст. на подвір'ї резиденції І. Мазепи на Гончарівці // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г. – Брянск, 2014 (у друці).

41. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – С. 18.

42. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. – С. 105.

43. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 200–205; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 374–375, 383, 385.

44. Батурин: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів / Вид. 2. – Чернівці, 2012. – С. 83.
45. Величко С. Літопис. – С. 603.
46. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 125.
47. Там само.
48. Там само. – С. 126
49. Там само. – С. 120, 127.
50. Таирова-Яковлева Т. Батуринский архив Ивана Мазепы // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 177.
51. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 105–106, 130.
52. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1. Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. – СПб., 2007. Вихід з друку другого тому Мазепиних документів з батуринського архіву очікується 2014 р.
53. Таирова-Яковлева Т. Батуринский архив Ивана Мазепы. – С. 175–180.
54. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 32.
55. Радишевський Р., Свербигуз В. Иван Мазепа в сарматсько-рококоському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 442.
56. Там само.
57. Національний музей в Стокгольмі, Tessin-Harlemans Collection. – Vol. THS 9076. – 25:III. Див. також: Hallström B.H. Russian Architectural Drawings in the Nationalmuseum. – Stockholm, 1963. – Р. 3–6, 12–13, 94, 130.
58. Дуже дякую Миколі Гавришу (Торонто) за український переклад тексту Ф.-В. Берхгольца на малюнку Мазепиною резиденції в Батурині.
59. Повний текст напису на цьому малюнку див. Hallström B.H. Russian Architectural Drawings in the Nationalmuseum. – Р. 94.
60. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 20; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – С. 31; Реброва Н.Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 24–26; Ковалевська О. та ін. Гетьман. Шляхи. – Т. 1. – К., 2009. – Рис. 133. Див. також посилання 1.
61. Горбенко Е.В. Архитектура Киева первой половины XVIII ст. По материалам В. Берхгольца // Строительство и архитектура. – № 1. – К., 1989. – С. 26–27; Ленченко В. Невідомий палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 243–245; Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця» 25–26 травня 2004 р., Батурин–Ніжин, 2006. – С. 88. Висловлюю подяку названим спеціалістам за важливі консультації про архітектуру Батурина.
62. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – Рис. 3; Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія. – К., 2013. – С. 189; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиною двору. – С. 12–13. Див. також посилання 1, 65.
63. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 30–32; Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними – С. 217–220; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 152–153.
64. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 221–232. Див. також статті цього автора у посиланні 63.

65. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 155–157. – Рис. 5, 6; його ж. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 164–169. – Рис. 1–5; його ж. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.–Глухів, 2012. – С. 177–178. – Рис. 1–3.

66. Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 223–224. – Рис. 7–11.

67. Дослідження фрагменту кам'яної капітелі з палацу Гончарівки провели під керівництвом вченого секретаря Інституту геологічних наук НАНУ д.т.н. Стелли Шехунової у 2013 р. Автор щиро дякує їй та науковій співробітниці цього інституту Світлані Мачуліній за консультації і співпрацю з Батуринською археологічною експедицією. Див. Ситий Ю., Мезенцев В., Скороход В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2013 р. // НА ІА НАНУ. – 2013. – С. 94–100 (Додаток № 17).

Мезенцев В.И. Дискуссионные вопросы о размерах, архитектурном типе и аналогиях дворца И. Мазепы на Гончаровке

В статье на основе письменных и новых археологических источников рассматриваются дискуссионные вопросы о размерах, конструкции, архитектурном типе и аналогиях главной резиденции гетмана И. Мазепы на предместье Батурина Гончаровке. Проводится широкий сравнительный анализ постройки. Аргументируется версия об уникальности плана, архитектуры, декора и многоярусности этого дворца, его отличии от народного типа одно-двухэтажных кирпичных палат казацкой старшины.

Ключевые слова: план, строительная техника и конструкция, количество этажей, архитектура, орнаментация, аналогии дворца И. Мазепы на Гончаровке.

Mezentsev V.I. Disputable issues of the size, architectural type, and analogies of Ivan Mazepa's palace in Honcharivka

On the basis of written and new archaeological sources, the article discusses disputable issues of the dimensions, construction technique, architectural type, and analogies of Hetman Ivan Mazepa's principal residence at the Baturyn suburb of Honcharivka. It provides a broad comparative analysis of this structure. The author shows unique features of the ground plan, architecture, decoration, and multi-story design of this palace and its difference from one-story masonry folk dwellings of the Cossack elite.

Key words: plan, construction technique, number of floors, architecture, ornamentation, and parallels to Ivan Mazepa's palace in Honcharivka.

15.04.2014 р.

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 7

Технічний редактор – *С.П. Жукова*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова, В.І. Мошик*

Редакційна колегія збірки залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів. Надіслані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікації.

Підписано до друку 29.04.2014 р.

Формат 60 x 84/8.

Ум. друк. арк. 38,13. Обл.-вид. арк. 43,47.

Наклад 200 прим.

Зам. № 31.

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380(44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач

ТОВ «ВІО-поліграфісти»
пров. Лікарський, 7Б, м. Ніжин, 16600, Україна;
тел./факс: +380 (4631) 71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)